

Udvikling og primitivitet

Af Jørgen I. Jensen

Åh. Åh. Åh. Åh. Åh. Åh. Åh.
- det går bedre og bedre dag for dag
dag for dag.
Ukendt forf.
Mel: Mark Strong 1924

1

Begrebet udvikling, som blev så hårdt ramponeret i løbet af det 20. århundrede, står igen med helt overvældende glans. Som om det såkaldte værdisammenbrud efter Første Verdenskrig – med afvisning af tro på fremskridtet, tro på værdier og idealisme i det hele taget – aldrig har fundet sted.

Udviklingsbegrebet har i dag indgået den mest intime forbindelse med værdibegrebet. Det – værdibegrebet – står også lige så stærkt, som det gjorde inden den nævnte store krig.

Udvikling og værdier – det er vores fortælling, det er vores idealer og tro, enhver bevægelse kaldes udvikling, ethvert arbejde og ethvert menneske er en udvikling, alt er udvikling. I de obligatoriske, såkaldte medarbejderudviklingssamtaler skal alle voksne mennesker – for første gang i demokratiets historie og uden at indførelsen af disse samtaler i blot et minut har været til almindelig demokratisk debat – åbne deres indre, åbne deres sjæl, udtrykke deres følelser. I forhold til ledelsen, i forhold til værdierne og i forhold til udvikling, som man mener kan registreres fra år til år, ja fra dag til dag.

Der er tale om en evig selvretfærdiggørelse, som giver stress og depressioner. Den rummer utallige mindelser om mentaliteten i senmiddelalderlig, katolsk tid inden Reformationen.

Også mediernes dækning af Darwin-jubilæet har naturligvis fejret udviklingsbegrebet eller udviklingslæren. Ved Darwin-fejringen for 50 år siden tog man, som i det meste af århundredet, udviklingslæren til efterretning. De kulturelle problemstillinger dengang var bestemt af meget andet, f.eks. eksistentialismen og store politiske temaer, altså rent humane forhold. Det afgørende var ikke, at vi nedstammer fra aberne, det afgørende var, at vi ikke *er* aber, som man sagde den gang.

Helt anderledes i dag. Her siger speakeren i radioen det lige ud, selve den store sandhed: Vi *er* – alligevel – aber.

Det er nye toner, men som det vil fremgå, også efterklange af en gammel melodi.

2

Der er ingen grund til at hænge enkelte forskere eller journalister ud for nogle udtryk, der er i omløb. De må svare til noget i tidsånden, ellers var de næppe kommet i medierne. Og det uanset deres eventuelle overskridelse af videnskabens grænser eller kortslutninger i det hele taget i forhold til, hvad der er hold i.

Tendensen går nemlig langt ud over menneskets nedstamning fra dyrene. Medierne svømmer over med informationer om vores kontakt med vanskeligt lokalisérbare urtider. Vi er ikke blot aber, vi har også en øglehjerne – og en stenalderhjerne. Eller vi er jægere og samlere ude på savannen. Forskellen mellem mand og kvinde under netdating – eller også er det i det virkelige natteliv, man løber sur i alle undersøgelserne og eksperterne – hænger netop sammen med, som vi alle husker, at vi i virkeligheden er jægere, hvis vi er mænd, og samlere, hvis vi er kvinder – muligvis, ja nu husker jeg det: det handler om vores adfærd i stormagasiner, en ny forskningsgren. Men i hvert fald: det foregår alt sammen ude på savannen, da vi var jægere og samlere.

Som det fremgår, er man helt ude over at, hvad man normalt kalder civilisationen, eller den menneskelige historie mellem urtid og nu, kan give nogen som helst information, endsige være en udfordring. Den yderst avancerede udvikling af det menneskelige intellekt i de store teorier, de nye metoder og navnlig den nyeste teknologi parres med den rene primitivitet; ja, udvikling og primitivitet, avanceret nutid og atavistisk fortid, hører sammen, er korrelater.

I den almene brug af ordet udvikling gives der ikke udblik til andet end den rene lineære fremskrivning. Til gengæld får man adgang bagud. Når man ser sig selv i en udviklingsproces, kan man se sig selv i forhold til begyndelsen af kæden. Det hele foregår i én eneste dimension, nemlig den, man er i stand til at se for sig lige nu.

Den kolossale udvikling af menneskelig teknologi og videnskabelig indsigt fører altså ikke på nogen måde til ideer om en tilsvarende udvikling på andre af tilværelsens områder. Forfinelsen af videnskab

og teknologi ledsages ikke af en tilsvarende forfinelse og raffinering af menneskers indbyrdes forhold og følelsesmæssige udtryk i forhold til hinanden.

Tværtimod: det er lige omvendt. Som i *Star Wars*, hvor en ufattelig udvikling af den menneskelige teknologi parres med helt gamle, middelalderlige eller endnu ældre, usammensatte følelser og handlinger: kærlighed, had, kampe på liv og død og gammel religiøsitet. Som om teknologiens stærke udvikling har haft den hemmelige dagsorden at afvikle det menneskesyn, der langsomt er blevet udviklet i løbet af de sidste 300-400 år.

Når man springer tilbage til øglerne eller magien, eller til den gang, vi gik på savannen og var jægere og samlere, får man ikke blot en forklaring eller et mystisk – eller mytisk – gys. Der kan også ske det, at tanker og ord fra – og om – springet bagud langsomt invaderer det almindelige sprog: og dermed kommer til at bidrage til – i værste fald beherske – hele orienteringen i den almindelige menneskelige tilværelse.

Mens der samtidig på alle måder kommer til at mangle sprog – og tid og tålmodighed – i forhold til det, der ligger mellem urtid og nutid: de sidste 3000 års åndshistorie: religion, kunst, kultur, filosofi. Som det vil fremgå her til sidst erfarede også den ærlige Charles Darwin på sin måde denne mangel i sit liv.

3

Problemet er naturligvis ikke videnskaben, men at dens tankegange i formidlet form bevæger sig ud i dagligsproget og sætter sig dér. Teologisk betyder det, at religion og almindelig kristendom i den almene mentalitet kun synes at kunne få plads i de zoner, hvor videnskaben endnu ikke er nået frem. Det vil sige: hos det enkelte menneske, i dets værdier, tro og biografi. Under overskriften: mig og min tro. Næsten parallelt med situationen for 100 år siden.

I dag kan den tankegang igen føre til en kolossal overbelastning af trosbegrebet. Skønt tro – netop set fra det enkelte menneskes synsvinkel – slet ikke er noget specielt religiøst, men et mere alment fænomen. Som allerede Augustin noterede det.

Senere – efter Første Verdenskrig – kom man, som bekendt, i teologien ud over det enkelte subjekt som grundtype eller alfa og omega. Og satte, til dels i hvert fald, kristendommens egne symboler og for-

kyndelse ind i på ny. Uden at komme i nærmere konflikt med videnskaben. Den kunne endda være en slags forbundsfælle i bestræbelsen på at fjerne teologien fra ældre tiders metafysik. Og senere kom igen, herhjemme, Løgstrups store sprogliggørelse af alt det, som ikke kunne underlægges en videnskabelig tolkning.

Det lyder sådan i en tidlig programmatisk udtalelse (*Kunst og etik*, 1961, s. 227) som Løgstrup i resten af sit forfatterskab i stor stil indfrie-ede med sin antiklaustrofobiske filosofi og teologi:

Til forskel fra positivisten finder jeg, at der er væsentlige ting at sige om virkeligheden, som de exacte videnskaber ikke kan sige, men som kun kan siges indenfor det naturlige sprogs tilværelsestyndning. Og til forskel fra den kierkegaardiske eksistentia- list finder jeg, at det etisk-religiøse forhold indeholder en tynding af menneskelivet og af naturen og universet. Lad også alt være dobbelttydigt, derfor bliver tyndingen ikke mindre nødvendig, lad også problemerne være uløselige, det bliver de ikke i mindre grad problemer af.

Hos en af de første dialektiske teologer, eller *den* første, Ferdinand Ebner – omend han var atypisk, han var ikke fagteolog, men folkeskolelærer i katolske omgivelser – kan forholdet mellem kristendom og udviklingslære udtrykkes sådan:

Det guddommelige ord skabte mennesket og gav det sproget i åndelig forstand, Ordet rettede den menneskelige krop op, så mennesket også anatomisk blev skikket til at bruge ordet; ordet gjorde den menneskelige hånd fri og vendte menneskets blik mod himlen. Man vil ganske vist i vor tid sige, at dette hverken er tænkt eller udtalt "videnskabeligt". Det er det bestemt ikke. Hvornår kunne det åndelige livs sandheder tænkes eller udtales "videnskabeligt"? en indrømmelse må man dog gøre uånden i denne tid: om Gud skabte mennesket ved ordet af en jordklump ifølge de bibelske forestillinger eller af en højtudviklet abe, er i sidste ende ligegyldigt". (*Das Wort und geistigen Realität*, 1922 (1919) Fragment 3).

I en lidt ældre sprogstil pegede Otto Møller en snes år før på, at den nye naturvidenskabelige tankegang ejendommeligt nok kunne føre til en ny heltedyrkelse, en ny dyrkelse af geniet:

Man ser, at det er med usigelig Fornøjelse, at der lægges mærke til, at der er ganske kloge Abekatte, at der er temmelig sindrige Myrer; man mener aabenbart heri at se Beviser for, at der kun er en Gradsforskil mellem Dyr og Mennesker. Men hvor dog det ene passer daarligt til det Andet! Thi man er jo fra

samme Side daanfærdig af Beundring over Menneskets Kløgt, der aabenbarer sig i allehaande Videnskaber, som der jo ikke er Spor af Begyndelse af hos Dyr. Der er virkelig noget at undre sig over, enten man ser hen til Fysik, Kemi, Astronomi, Geologi, Biologi eller hvad nu de mange eksperimenterende Videnskaber hedder. Der viser sig heri en Intelligens, som der synes ingen Grænser for: den maa formodes at ville gennemtrænge og erobre den hele Verden, der kan sanses. Men trods denne svimlende Intelligens, der stiler efter at beherske den hele Natur, skulde Mennesket dog kun være et Dyr. Hvilken Modsigelse er der dog ikke i denne Beundring over sin egen uendelige Storhed ved Siden af den ydmyge Vedkendelse af Broderskabet med Kvæget. Man forundrer sig over Intelligensen og er rede til at dyrke og tilbede den, og dog regner man den for Intet, idet man nedværdiger sig til kun at være et Dyr. Genidyrkelse og Dyredyrkelse går Arm i Arm... (O.M.: *Om Død og evigt Liv*, 1903, s. 69)

4

Otto Møllers tekst stammer fra et sent skrift, skrevet da han var over 80 år. Alligevel må han have haft en fornemmelse af, hvad der var ved at ske i hans egen samtid, selvom udtrykkene var anderledes.

Man kan måske allerede møde dobbeltheden af udvikling og primitivitet i Jugendstilens visioner af det hellige forår *Ver sacrum* i 1890'erne. Senere begynder, omkring 1900 – som yderst bekendt – den freudske psykoanalyse og drømmetydning, selvom den var længe om at slå igennem. Her åbnedes en vej tilbage til urtiden i menneskets indre, men som en del af en bevidstgørelse. Og for så vidt principielt noget andet end et ydre historisk sceneri, hvor en urverden og en moderne verden kunne støde sammen. Eller måske endda blive et og det samme.

Første gang, det blev registreret, må have været i Første Verdenskrigs skyttegrave: "Frontsoldaten lever som en huleboer", skriver Henrik Jensen i *Ofrets Århundrede* (1998, s. 186) "...det eneste, der effektivt kan bryde med en snigende fornemmelse af at være vendt tilbage til en meget tidlig fase i menneskets udvikling er de dér mortargranater, der med korte, men uforudsigelige mellemrum kommer hylende...". Fornemmelsen af at være blevet bragt næsten uendelig langt bagud i tid opstår i en kontekst, der helt ud er bestemt af en moderne, veludviklet, avanceret våbentechnologi.

5

I den senere tid har man interesseret sig for, om beslægtede situationer eller udtryk var begyndt at dukke op allerede inden krigen. Et af de

centrale eksempler er Stravinskijs *Le Sacre du Printemps* – oprindelig musik til en ballet, der blev uropført ved en skandalepremiere i Paris i 1913, senere først og fremmest et af de store værker i det 20. århundredes koncertsalsrepertoire.

Værket er kommet til at stå som en portal til Det 20. århundredes musik, et nøgleværk, der også, så vidt jeg husker, ved afstemninger i anledning af århundredskiftet blev kåret som århundredets vægtigste værk.

Undertitlen er "Billeder fra det hedenske Rusland". Første del hedder "Tilbedelsen af jorden", anden del "Ofret". Det er her den unge udvalgte kvinde i ballettens handling skal give foråret dets kræfter tilbage derved, at hun danser sig til døde.

Værket demonstrerer en aldrig før set enhed af udvikling og primitivitet. En voldsom udvidelse og raffinering af orkesterklangen og af det rytmiske element – med de største tekniske vanskeligheder – anvendes til at fremmane en tid og en mentalitet før civilisationen, i hvert fald før kristendommen.

Når man hører værket i koncertsalen, behøver man imidlertid slet ikke at tænke nærmere over ballettens handling, men associationerne til en eller anden art urverden kan være vanskelige at komme uden om. Det var også dem, der blev udnyttet, da værket i 1947 i en forkortet version blev kendt i bredere kredse, fordi det blev brugt som underlægningsmusik til et afsnit i Walt Disneys tegnefilm *Fantasia* med – så vidt jeg husker – ørkenlandskaber, store øgler og andre fortidige skabninger.

Kunst er ikke moral, og kreative mennesker kan ikke uden videre gøres ansvarlige for noget, der indtræffer i historien, som de på forhånd har udtrykt i deres værker. De fleste koncertmennesker har brug for at høre *Sacre*, og det er fuldstændig umuligt at tænke værket bort fra Det 20. århundredes kultur. Selvom det kun, så at sige, kan skrives én gang, eller måske er det netop grunden til værkets popularitet. Allerede nogle år efter er Stravinskij på vej ind i en ny neoklassicistisk stil.

Men: som andre store hovedværker – f.eks. Beethovens *Niende Symfoni*, der har en analog nøglestilling i det 19. århundredes musik – har *Sacre* kaldt på skrappe modtolkninger. Som Augustin siger: ét er at vi glæder os over musikken, noget andet er, om det er med rette vi glæder os over den.

Adorno (i *Den nye musiks filosofi*, 1948, Dansk overs. 1983, s. 139) taler om regression og infantilisme hos Stravinskij. "Det sitrer i de æstetiske nerver efter at regredere til stenalderen".

Historikeren Modris Eksteins kæder i sin bog om forårsofret og den store krig (*Rites of Spring. The Great War and the Birth of Modernity*, 1989) uropførelsen af *Sacre* i 1913 sammen med udbruddet af Første Verdenskrig og mange af de følgende ulykker i Europas historie. Hans synspunkt er, at introspektion, primitivisme, abstraktion og mytologisering i kunsten og introspektion, primitivisme, abstraktion og mytologisering i politik "may be related manifestations" (s. XVI)

Som så megen kunst kommer Stravinskijs værk til at høre til i flere historier. Men det ser ud til, at konstellationen af det avancerede og det primitive kun kan munde ud i en tragisk historie om, at det kan ikke være anderledes. Og at den moderne kultur – i hvert fald i ét bestemt perspektiv – bevæger sig på et uforanderligt dobbeltspor af forfinelse og forråelse.

6

Det er dog alligevel ikke det sidste ord.

3 år efter uropførelsen af *Sacre* indtraf i København, midt under krigen, uropførelsen af Carl Nielsens *Symfoni nr. 4 "Det uudslukkelige"*. Her mødte det undrende københavnske musikpublikum urrytmer, der i voldsomhed og suggererende påvirkningskraft, leder tanken hen på Stravinskijs *Sacre*, og også selvom Stravinskijs værk, der endnu ikke var kendt på det tidspunkt, er meget mere raffineret i instrumentationen og, så at sige ved addition, skaber større og større suggestion. Mens de primitive urrytmer, hos Carl Nielsen kun optræder i to episoder i den sidste sats.

Det er så det, som er det påfaldende og i øvrigt en meget krævende opgave for komponisten. Påvirkningen kan ikke blive stærkere end under paukernes rytmer og orkestrets skrig, og dog skal de forandres og føres ind i en anden verden, den, der dannes af selve den samlede symfoniske plan. Om det så kan lykkes i, som man siger, æstetisk forstand, vil der måske altid være delte meninger om. Men at der er tale om en særlig vej ud af det entydigt primitive, kan der ikke herske tvivl om.

Der er tale om et forløb, hvor en lineær fremdrift afløses af en tilbagekobling, et feedback, bagud i tid til primitive bevidsthedsformer og

reaktioner. Men senere indgår de som energi i symfoniens egen form. Eller man kan sige, at det primitive bliver integreret, efter at det er blevet erkendt eller hørt i sin renhed. Som om symfonien i tilhørerens opfattelse antyder – ikke et dobbeltspor, men to artsforskellige verdener, som begge kan forandres. Endda uden afvisning af eller fortrængning af det primitive i åndens eller civilisationens navn.

7

Selvom Carl Nielsen ikke på nogen måde har tænkt i de baner, åbner denne bevidsthedsform eller praksis bagud til et særligt træk i kristendommens historie, dens praksis og orientering i verden i det hele taget. Det går ud på, at samtidig med at kristendommen befinder sig i verden på et bestemt tidspunkt, i en bestemt historie og kultur, foretager den hele tiden tilbagekoblinger til primitive lag, før historien, som den enten bekæmper, forvandler eller ligefrem bekræfter. Denne realisme i forhold til det primitive betegner ifølge Erich Auerbach en af kristendommens stærkeste muligheder for at trænge igennem.

I Det gamle Testamente møder man først urhistorien om Verdens skabelse, de første mennesker og syndefaldet. Senere følger så hele Israels historie, de profetiske og poetiske skrifter. Men der henvises ikke en eneste gang senere i Det gamle Testamente til urhistorien i dens første form. Det er som om den kommer på længere og længere afstand.

Helt anderledes i Det nye Testamente. Det befinder sig på den ene side i forlængelse af Israels historie og profetierne. Og på den anden side foretages der et drastisk skridt bagud til urhistorien for at aktivere de symboler, der kan bidrage til at tolke det radikalt nye i den nytestamentlige verden.

Tendensen er helt konstituerende, hænger sammen med forskellen på de to testamenter. Korsfæstelsen hører til i den romerske historie og slutter Jesu jordeliv. Men den er også – ifølge Kajfas i Johannes-evangeliet – en menneskeofring. Set i en traditionel civilisationsmodel hører den til "før" den historie om Abraham og Isak, som er dens typologiske parallel. Der er naturligvis uendeligt meget mere at sige om korsfæstelsen, men i det perspektiv bliver korsfæstelsen den sidste menneskeofring, ofringen én gang for alle. Fordi den næsten med det samme bliver anskuet i en ny frigørende sammenhæng.

Der er ikke tale om nogen teologisk teori, men om bevidsthedshistorisk praksis. Det romerske samfund regner sig for et civiliseret samfund. Men urfænomener som saturnalier og gladiatorkampe mener man ikke at kunne ændre på. Kristendommen derimod bevæger sig ned i dybet – i den hensigt at ændre de mest primitive mekanismer. Et af eksemplerne er den ofte fremdragne historie fra Augustins *Bekendelser* om Alypius, der er sikker på, at han har så megen selvkontrol og høj bevidsthed, at han ikke giver efter for blodrusen, når han går ind til gladiatorkampen. Og dog falder han alligevel eftertrykkeligt ned i de urprimitive råb og skrig. Først efter mange år blev han helbredt. Kristendommen ser de uhyggelige urfølelser i øjnene, i den hensigt – tålmodigt – at forandre dem.

Eller, endnu mærkeligere, fastholde dem, revitalisere det. Northrop Frye kommer et sted med den bemærkning at kristendommen genoptager den primitive tanke, at der ikke findes noget, der hedder naturlig død. Og det stemmer jo, selvom der undervejs er forekommet tanker om en harmonisk liv- og døds cyklus, hvor slægt følger slægters gang.

Muligvis tænker han på Freud, der som bekendt på et tidspunkt introducerede en dødsdrift sideordnet med libido. Freud er dog helt på det rene med og anfører ærligt, at hos naturfolkene skyldes døden altid onde ånders indflydelse, og beror ikke på en harmonisk afvikling af livet. Som – *mutatis mutandis* – senere i kristendommen.

Der er tale om en typologisk indstilling med korrespondenser mellem primitivitet og urerfaringer på den ene side, kristendommens tekster på den anden. Der er her intet som ligger fast én gang for alle som i en teori, men man møder en praksis, ja kan gå ind i et eksperimentarium, hvor teorier om urprimitive erfaringer kommer i dialog med elementer i den teologiske tradition. Baggrunden er altid samtidigheden af lineær fremdrift og muligheden for et feedback til primitive erfaringer.

8

Den uhellige alliance af primitivitet og udvikling er en parodi på eller en fordrejelse af tankemæssig praksis i århundreder i kristendommens historie. Den praksis, som er konstitueret dels af en nøjagtig fastholdelse af og en nøjagtig sondring mellem Det gamle og Det nye Testamente. Og dels af at kristendommen på sin vej ikke vendte sig totalt mod tidligere hedenske tankegange, men brugte dem og var i dialog med dem.

Forskellen er den, at det moderne udviklingsbegreb er entydigt, en-dimensionalt altomfattende og har en tendens mod det absolutte, mens den tænkemåde i forhold til tid og historie, kristendommen bringer med sig, omrammer udviklingsforløb med pludselige skift, høje tider, ty-pologiske opfyldelser, inkarnation og apokalypse, flere niveauer eller dimensioner.

Man kan også sige, at mens tidens begreb i en moderne udviklings-tanke er knyttet til naturen eller naturhistorien, så er i det teologiske alternativ tidens begreb knyttet til den menneskelige historie, herunder kulturens, tænkningens historie og kunstens historie.

9

Hvad det sidste angår, kan man lytte til den efterskrift til sine erindringer som Darwin skrev i 1881 et år før han døde. Erindringerne er ellers ikke store bekendelser, men skrevet på ydre foranledning, som et lejligheds-skrift. (Charles Darwin: *Selvbiografi*, Dansk overs. 1943)

Jeg har fortalt, at i een Henseende har mit Sjæleliv forandret sig i Løbet af de sidste tyve-tredive Aar. Op til Trediveaarsalderen, ja længere endnu havde jeg megen Glæde af adskillig Poesi, f.eks. Miltons, Grays, Byrons, Wordsworths, Coleridges og Shelleys Digte, og allerede som Skoledreng dyrkede jeg Shake-speare, navnlig de historiske Skuespil. Jeg har ogsaa fortalt, at Malerier og navnlig Musik skaffede mig megen Glæde. Men nu har jeg i mange Aar ikke kunnet holde ud at læse en Linie Poesi; jeg har nylig prøvet paa at læse Shake-speare, og jeg fandt det saa utaaleligt kedeligt, at jeg næsten fik Kvalme. Jeg har ogsaa næsten mistet al Smag for Malerier og Musik. Musik faar mig sæd-vanligvis til at tænke alt for energisk paa det Arbejde, der optager mig, i Stedet for at Glæde mig. Jeg har bevaret en Smule af min Sans for Naturskønhed, men den skaffer mig ikke den udsøgte Nydelse, som den før gjorde...

Darwin beretter videre om, at han stadig kan have glæde af noveller, som bliver læst op for ham. De må ikke ende ulykkeligt og der skal være en person, man har særlig sympati for, helst en smuk kvinde. Han fortæller, at hans interesse for historiske bøger, biografier, rejsebeskri-velser og essays er usvækket. Men det ændrer ikke ved, at han har lidt et "mærkeligt" og "beklagerligt" tab af "højere æstetiske interesser". Hans – med klichéen, der her er dækkende – hensynsløst ærlige konklusion lyder sådan:

Min Aand synes at være blevet en Slags Maskine, der uddrager almindelige Love af store Dynger af Kendsgerninger, men hvorfor dette har foraarsaget Hensygnen udelukkende af den Del af Hjernen, hvor den æstetiske Sans har Sæde, kan jeg ikke begribe. Et Menneske med en højere udviklet og stærkere Aand end min vilde have undgaaet det, tror jeg, og hvis jeg kunde leve mit Liv om, vilde jeg gøre det til en Regel mindst en Gang om Ugen at læse lidt Poesi og lytte til en Smule Musik, thi maaske vilde de Dele af min Hjerne, som nu er sygnet hen, have holdt sig aktive ved at blive brugt. Tabet af disse Evner er et Tab af Lykke og kan maaske være til Skade for Intelligensen, og sandsynligvis endnu skadeligere for den moralske Karakter, da Følelsessiden af vort Sind svækkes.